

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 27 * άνοιξη 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κυριάκος Ιωάννου, Τα Κυπριακά του Αθ. Σακελλάριου ως πηγή της «Ανεράδας» του Β. Μιχαηλίδη [3] ~ **Θεοδόσης Πυλαρινός**, Εκδοτικές πληροφορίες για βιβλία και το περιοδικό Παλλάδιον της Πολυξένης Λοιζιάδος [6] ~ **Λεωνίδας Γαλάζης**, Υποθέσεις εργασίας και ερευνητικά ζητούμενα για τη βιογράφιση του Θρασύβουλου Μ. Κορέντη, συγγραφέα της μονόπρακτης κωμωδίας *Επ' αυτοφώρω* (1901) [9] ~ **Γιάννης Παπακώστας**, Διά τον Σύνδεσμον του απανταχού ελληνισμού. Το «Πρώτον εν Ελλάδι Εκπαιδευτικόν Συνέδριον» και η περίπτωση της Κύπρου [15] ~ **Σάββας Παύλου**, Θάλαττα θάλαττα! Περιπέτεια των ανθρώπων και της γραφής [19] ~ **Γιώργος Αράγης**, «Νεορομαντικοί και νεοσυμβολιστές...»: Συνέχεια [21] ~ **Νίκος Σαραντάκος**, Τρία λίγο πολύ άγνωστα στιγμιότυπα από την προσέγγιση του Λαπαθιώτη με το κομμουνιστικό κίνημα, τον Ριζοσπάστη και το ΣΕΚΕ [24]. Ένα ακόμα «μυλλωμένο» στιχούργημα του Λαπαθιώτη [27] ~ **Αλέξης Ζήρας & Λευτέρης Παπαλεοντίου**, Εργογραφία Γιάγκου Πιερίδη: μια πρώτη καταγραφή [30] ~ **Λευτέρης Παπαλεοντίου**, Τρεις επιστολές του Γιάγκου Πιερίδη στον Στρατή Τσίρκα [34] ~ **Δημήτρης Κόκορης**, Δύο ποιήματα του Βασίλη Χατζηανδρέου [36] ~ **Δημήτρης Δασκαλόπουλος**, Στοιχεία για την Dilys Powell και την «Αναστασία» [38] ~ **Αλέξης Ζήρας**, Ο Νίκος Εγγονόπουλος και «Ο ποιητής στην Καβάλα» [40] ~ **Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος**, Ξαναδρα-να-πε-τεύο-ντας [42] ~ **Συμεών Γρ. Σταμπολουῦ**, Οὐ ποιήσης... Ἀθησαύριστο κείμενο τοῦ Γιάννη Σκαρίμπα περὶ (μὴ) Ποιητικῆς [44] ~ **Ηλίας Πετρίδης**, Ο Σκαρίμπας για την Κύπρο του 1964 - και μια επιστολή του αρχιεπισκόπου Μακαρίου [48] ~ **Αργύρης Παλούκας**, Συμβολή στην προπαιδεία του Μίλτου Σαχτούρη: οι στήλες αλληλογραφίας των περιοδικών της νεότητάς του, 1938-1941 [51] ~ **Κώστας Βασιλείου**, Κυπριακά συμφραζόμενα [58] ~ **Κ. Γ. Γιαγκουλλής**, Μνήμη Ευγένιου Στυλιανού (1932-1997) [63] ~ **Μ-Φ**, Μικρά φιλολογικά, σχόλια, προσθήκες, διορθώσεις [65]

«Νεορομαντικοί και νεοσυμβολιστές...»: Συνέχεια

Στό προηγούμενο τεύχος (26) τῶν *Μικροφιλολογικῶν* ἀνοιξε ἕνα θέμα σχετικά μέ τήν ἐγκυρότητα τῶν ὄρων «νεορομαντικοί και νεοσυμβολιστές», πού ἔχουν ἀποδοθεῖ στούς ποιητές τοῦ '20. Ἀπό τήν πλευρά μου θά ἤθελα νά δώσω μερικές ἐπιπλέον διευκρινίσεις γιά ὅ,τι ὑποστήριξα στό τεύχος αὐτό.

Πρῶτα ὅμως θέλω νά δηλώσω ὅτι ἐκτιμῶ τό ἔργο τοῦ Κώστα Στεργιόπουλου, τόσο γιά τούς ποιητές τοῦ '20, ὅσο και γενικότερα. Μάρτυρας τό γεγονός ὅτι ἐπανειλημμένα ἔχω ἀναφερθεῖ τιμητικά στή δουλειά του. Τόν ἴδιο ἄλλωστε τόν θεωρῶ φίλο μου. Τοῦτο δέν σημαίνει βέβαια ὅτι συμφωνῶ μαζί του σέ ὅλα. Δέν συμφωνῶ π.χ. ὅτι οἱ ὄροι «Νεορομαντικοί και νεοσυμβολιστές» ἀνταποκρίνονται στό ὄριμο ἔργο τῶν ποιητῶν τοῦ '20, ἤ ὅτι ὁ Καβάφης και ὁ Καρυωτάκης εἶναι παρακμίες ποιητές. Θά ἄξιζε κάποτε νά συζητηθεῖ ἡ ἔννοια τῆς παρακμῆς στήν ποίηση και εἰδικότερα ἀναφορικά μ' αὐτούς τούς δυό ποιητές. Πάντως κάθε συζήτηση γιά θέματα τῆς λογοτεχνίας, δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει συνεργατικό χαρακτήρα, εἴτε πρόκειται περί συμφωνίας εἴτε περί διαφωνίας. Γιατί κοινός στόχος εἶναι ἡ συνεργασία γιά τήν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, ἡ ἔστω γιά τό ξεκαθάρισμα τῶν παρεξηγήσεων, πάνω σέ ὑπερπροσωπικά ζητήματα.

Ἔρχομαι στό προκείμενο. Ἀναφερόμενος, ὁ Στεργιόπουλος, σέ ὅσα διατύπωσα στό προηγούμενο τεύχος γιά τούς ὄρους «νεορομαντικοί και νεοσυμβολιστές» ποιητές τῆς γενιάς τοῦ '20, γράφει τά ἀκόλουθα:

«Ὅσο γιά τό ἐρώτημα “πού βρίσκεται τό νέο στούς ποιητές τοῦ '20” και “πού ἡ διαφοροποίηση” ἀπό τούς προηγούμενους, μοῦ κάνει ἐντύπωση πώς ὁ Ἀράγης, προσεκτικός ἀναγνώστης κατά τά ἄλλα, ἐνῶ ἀναφέρει τό μελέτημα τοῦ 1960 στή *Νέα Πορεία* και τήν Εἰσαγωγή στόν τόμο *Ἡ ἀνανεωμένη παράδοση*, δέν πρόσεξε πόσο ἀναλυτικά τονίζονται οἱ διαφορές ἀπό τούς προγενέστερους και πώς μέσα ἀπ' τίς διαφορές προσδιορίζεται τό περιεχόμενο τῶν ὄρων “νεορομαντισμός” και “νεοσυμβολισμός”, κι εἶναι σά νά μήν ἔχει ὑπόψη του πώς ὑπάρχουν και “σύμβολα-πράγματα”, ὅταν, παραθέτοντας μέσα σέ εἰσαγωγικά δικές μου παρατηρήσεις, φτάνει στό σημεῖο νά ἰσχυριστεῖ ὅτι “πολύ δύσκολα θά χαρακτηρίζε κανεῖς τό κυρίως ἔργο τῶν ποιητῶν τοῦ '20 συμβολιστικό, καθώς εἰσάγονται πιά σ' αὐτό τό “ἀπό” και τά “πράγματα”, δηλαδή ὁ πραγματισμός”».

Τό ἀπόσπασμα εἶναι σαφές και δείχνει τά σημεῖα στά ὁποῖα χρειάζεται νά γίνουγ ἀντίστοιχες διευκρινίσεις ἀπό τή μεριά μου:

α) «..., δέν πρόσεξε [ὁ Ἀράγης] πόσο ἀναλυτικά τονίζονται οἱ διαφορές ἀπό τούς προγενέστερους και πώς μέσα ἀπ' τίς διαφορές προσδιορίζεται τό περιεχόμενο τῶν ὄρων “νεορομαντισμός” και “νεοσυμβολισμός”». Διαβάζοντας αὐτές τίς σειρές σκέφτομαι ὅτι κακῶς, στό κείμενό μου στό προηγούμενο τεύχος τῶν *Μικροφιλολογικῶν*, δέν ἐπέμενα περισσότερο στό συνθετικό «νέο» τῶν συναφῶν ὄρων. Λοιπόν, στήν περίπτωση πού σ' ἕνα ἀναλυτικό

κείμενο «τονίζονται οι διαφορές» τῶν ποιητῶν τοῦ '20, «ἀπό τούς προγενέστερους» (ποιούς ἀκριβῶς;) δέν σημαίνει ὅτι οἱ διαφορές αὐτές ἀποτελοῦν τήν εἰδοποιό διαφορά τοῦ «νεορομαντισμοῦ» καί τοῦ «νεοσυμβολισμοῦ». Ἄν ἦταν ἔτσι, τότε θά εἶχαμε μόνο μιά δισημαντη διαφορά ἀνάμεσα στούς ποιητές τοῦ '20 καί στούς προγενέστερους, αὐτήν τῶν δύο «νέο». Ἐνῶ πρόκειται στήν πραγματικότητα γιά πολλές καί ποικίλες διαφορές, ὅπως θά φανεῖ καί παρακάτω. Ἄν ὥστόσο συμβαίνει, μέσα στό γενικό φάσμα τῶν διαφορῶν αὐτῶν, νά ὑπάρχουν πράγματι διαφορές, τῶν ποιητῶν τοῦ '20 ἀπό τούς προγενέστερους, ἀπό τίς ὁποῖες νά «προσδιορίζεται τό περιεχόμενο τῶν ὄρων “νεορομαντισμός” καί “νεοσυμβολισμός”», τότε αὐτές οἱ διαφορές θά πρέπει νά καθοριστοῦν εἰδικά καί συγκεκριμένα. Τί νόημα ἔχει νά μένουν ἀδιευκρίνιστες μέσα στό γενικό φάσμα τῶν διαφορῶν, χωρίς νά προσδιορίζονται καθαυτές; Οἱ ὄροι πού πρωτοεμφανίζονται, καί οἱ συγκεκριμένοι βέβαια, θέτουν αὐτόματα ζήτημα ἀκριβοῦς καθορισμοῦ τους. Γιά νά γίνει ὅμως αὐτό, ἀναφορικά μέ τούς ὄρους «νεορομαντισμός» καί «νεοσυμβολισμός», θά πρέπει νά προσδιοριστοῦν πρῶτα οἱ προγενέστεροι ποιητές, ἀπό τούς ὁποίους γίνεται ἡ διάκριση τοῦ «νέο». Ποιοί εἶναι στήν περίπτωση αὐτή οἱ προγενέστεροι ποιητές; Σύμφωνα μέ τά γραφόμενα τοῦ Στεργιόπουλου, εἶναι συλλήβδην ὅλοι οἱ ποιητές ἀπό τούς Φαναριώτες μέχρι καί τούς μεταπαλαμικούς, οἱ τέσσερις δηλαδή γενιές ποιητῶν πού προηγήθηκαν τῶν ποιητῶν τοῦ '20. Ἄν ὥστόσο τό «νέο» δηλώνει εἰδική βαθμίδα ἐξέλιξης ἢ διαφοροποίησης, αὐτή δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι εἰδική βαθμίδα ἐξέλιξης τῶν ποιητῶν τοῦ '20, συγκριτικά μέ τήν ἀμέσως προγενέστερη γενιά, ἐκείνη δηλαδή τῶν μεταπαλαμικῶν ποιητῶν. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, ἐφόσον λέγεται ὅτι οἱ μεταπαλαμικοί ποιητές ὑπῆρξαν ρομαντικοί καί συμβολιστές, τό ζητούμενο εἶναι μιά εἰδική συγκριτική μελέτη. Νά βάλει, μ' ἄλλα λόγια, κανείς κάτω τό ἔργο τῶν μεταπαλαμικῶν ποιητῶν καί τῶν ποιητῶν τοῦ '20 καί νά δεῖ συγκριτικά αὐτά τά ἔργα ὡς πρός τό ρομαντισμό καί τό συμβολισμό. Ἄν ἀπό μιά τέτοια τεκμηριωμένη σύγκριση βγαίνουν νεορομαντικοί καί νεοσυμβολιστές οἱ ποιητές τοῦ '20, τότε, μάλιστα, ἔτσι εἶναι. Ὅμως, ὅσο γνωρίζω, τέτοια μελέτη δέν ἔχει γίνει μέχρι σήμερα.

β) «..., κι εἶναι σά νά μήν ἔχει ὑπ' ὄψη του [ὁ Ἀράγης] πῶς ὑπάρχουν καί “σύμβολα πράγματα”». Πρέπει νά ὑποθέσω πῶς ἡ φράση αὐτή, ὅπως τοποθετεῖται μέσα στό κείμενο τοῦ Στεργιόπουλου, συνδέεται μέ τούς ποιητές τοῦ '20 καί μέ τό συζητούμενο «νέο». Ἄν εἶναι ἔτσι, ὁμολογῶ τήν ἀπορία μου. Γιατί, ἀλήθεια, δέν ἔχω ὑπ' ὄψη μου ὅτι ὑπάρχουν καί «σύμβολα πράγματα», πού ἀφοροῦν εἰδικά τούς ποιητές τοῦ '20. Ἀντίθετα αὐτό πού ἔχω ὑπ' ὄψη μου εἶναι ὅτι «σύμβολα πράγματα» ὑπάρχουν σ' ὅλη τήν ποίηση, ὄλων τῶν ἐποχῶν, ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ἐχω συνεπῶς μεγάλη δυσκολία νά καταλάβω πῶς, κατά ποῖο τρόπο, τά «σύμβολα πράγματα» συσχετίζονται μέ τό «νέο» τῶν συζητούμενων ὄρων.

γ) «..., ὅταν, παραθέτοντας [ὁ Ἀράγης] μέσα σέ εἰσαγωγικά δικές μου

παρατηρήσεις, φτάνει στο σημείο να ισχυριστεί ότι “πολύ δύσκολα θά χαρακτηριζέ κανείς τό κυρίως ἔργο τῶν ποιητῶν τοῦ ’20 συμβολιστικό, καθώς εισάγονται πιά σ’ αὐτό τό “ἀπτό”¹ καί “τά πράγματα”, δηλαδή ὁ πραγματισμός”». Νά πῶ πρῶτα ὅτι δέν περιορίστηκα μόνο σ’ αὐτές τίς μέσα σέ εισαγωγικά «παρατηρήσεις» τοῦ φίλου Κώστα. «Πάνω σ’ αὐτά», ἔγραψα, «θά μπορούσε νά προσθέσει κανείς ὅτι καί τό θέμα ἐπανερχεται στήν ποίησή τους [ὁ λόγος γιά τούς ποιητές τοῦ ’20] καί ἡ ὀνομαστική ἀναφορά στά ἀντικείμενα καί ἡ συγκεκριμένη σχέση τους μέ τήν ἐποχή καί τό περιβάλλον τους». Ἔστω, ἄς τά παραβλέψουμε αὐτά. Ἡ ἀπορία, ἂν καταλαβαίνω σωστά, εἶναι: πῶς γίνεται νά ἀναφέρονται ἀπό μένα οἱ μέσα σέ εισαγωγικά «παρατηρήσεις» ἑνός κειμένου, ἐναντίον τοῦ τίτλου πού στεγάζει τό κείμενο αὐτό; Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ πῶς αὐτές τίς «παρατηρήσεις» τοῦ Στεργιόπουλου τίς ἔχω χρησιμοποιήσει ἐπανελημμένα καί σ’ ἄλλα κείμενά μου. Καί τό ἔχω κάνει γιά τό λόγο ὅτι ἔχουν εὐθεία σχέση μέ τόν πραγματισμό (καί ἄρα μέ τήν ἀντιρομαντική καί τήν ἀντισυμβολιστική τάση) τῶν ποιητῶν τοῦ ’20. Γεγονός πού δείχνει πόσο ποικίλες ἕως καί ἀντιθετικές εἶναι οἱ «διαφορές» [τῶν ποιητῶν τοῦ ’20] «ἀπό τούς προγενέστερους», οἱ ὁποῖες παρουσιάζονται στό «μελέτημα τοῦ 1960 στή *Νέα Πορεία* καί στήν Εἰσαγωγή στόν τόμο *Ἡ ἀνανεωμένη παράδοση*». Ἀνάφερα, λοιπόν, τίς μέσα σέ εισαγωγικά «παρατηρήσεις», γιά τόν ἀπλό λόγο ὅτι βρίσκονται σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τό περιεχόμενο τῶν σχετικῶν ὄρων. Καί δέν εἶναι οἱ μόνες «παρατηρήσεις» πού ἔρχονται σέ τέτοια ἀντίθεση. Συνδυάζοντας ἤδη τήν παραπάνω διευκρίνιση α) μέ αὐτήν ἐδῶ, ἄγομαι στό ἐξαγόμενο ὅτι ἡ φράση τοῦ Στεργιόπουλου, «μέσα ἀπ’ τίς διαφορές προσδιορίζεται τό περιεχόμενο τῶν ὄρων “νεορομαντισμός” καί “νεοσυμβολισμός”», εἶναι τόσο συζητήσιμη, ὥστε οὐσιαστικά νά μήν ἰσχύει. Ἀπό τ’ ἄλλο μέρος, σύμφωνα μέ τίς παραπάνω «παρατηρήσεις», μένουν ἔκθετοι καθαυτοί οἱ ὅροι, «νεορομαντισμός» καί «νεοσυμβολισμός», ὡς πρός τούς ποιητές τοῦ ’20.

Πέρα ἀπό αὐτά καί ἀπ’ ὅ,τι ἔγραψα στό προηγούμενο 26ο τεῦχος τῶν *Μικροφιλολογικῶν*, ὑπάρχουν ἐπιπλέον λόγοι γιά τούς ὁποίους χρειάζεται νά ἐπανεξεταστοῦν οἱ ὅροι «νεορομαντικοί» καί «νεοσυμβολιστές».

Ὁ ἕνας εἶναι ὅτι μ’ αὐτούς τούς ὅρους πᾶμε νά προσδιορίσουμε μιά γενιά ποιητῶν μέ χαρακτηριστικά λογοτεχνικῶν κινήματων. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά φιλόδοξο ἐγχείρημα. Μέ τή διαφορά ὡστόσο ὅτι δέν ἔχουμε ἐδῶ σύμφωνη τήν ἱστορία. Οἱ ποιητές αὐτοί, ὅσο ξέρω, δέν διεκδίκησαν ποτέ δάφνες νεορομαντικοῦ καί νεοσυμβολιστικοῦ κινήματος. Οὔτε οἱ συνομήλικοι θεωρητικοί ἀπολογητές τους, πού δέν ἦταν ἀμελητέοι, ὑποστήριξαν κάτι τέτοιο. Ἔστω, ἐνδέχεται νά πεῖ κανείς, δέν χάλασε ὁ κόσμος, μπορούμε νά ἀγνοήσουμε τούς ποιητές καί νά θέσουμε ἐκ τῶν ὑστέρων τό ζήτημα τῆς ὀρισμένης ὀρολογίας. Σύμφωνα, ἀλλά τότε ὀφείλουμε νά τεκμηριώσουμε τήν ἀποψη ὅτι οἱ ἀναφερόμενοι ποιητές πραγματοποίησαν τό κίνημα τοῦ νεορομαντισμοῦ καί τοῦ νεοσυμβολισμοῦ στήν Ἑλλάδα. Καί μάλιστα ὅτι

αυτό συνέβηκε χωρίς να έχουν ιδέα οι ίδιοι, ούτε οι σύγχρονοί τους μελετητές της ποίησης τους.

Ο δεύτερος και σοβαρότερος λόγος είναι ότι οι όροι «νεορομαντικοί» και «νεοσυμβολιστές» είναι, πέρα από τα άλλα πλὴν, περιοριστικοί. Θέτουν, θέλω να πῶ, ὀρισμένη ὀπτική γωνία μέσα από τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ προσεγγίζονται οἱ ποιητές τοῦ '20. Μία τέτοια ὁμως ὀπτική γωνία συνιστᾶ περιοριστικό τρόπο ἀντίληψης τῶν ποιητῶν. Δέν καταλαβαίνω π.χ. γιατί σώνει καὶ καλά θὰ πρέπει νὰ θεωροῦμε, ἄρα καὶ νὰ διαβάσουμε, τοὺς ποιητές τοῦ '20 ὡς νεορομαντικούς καὶ νεοσυμβολιστές, καὶ ὄχι ἐλεύθερα ὡς ὁτιδήποτε ἄλλο πέρα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ὅρους. Δέν καταλαβαίνω, μ' ἄλλα λόγια, γιατί θὰ πρέπει σ' αὐτοὺς τοὺς ποιητές, πού δέν μᾶς ἔφταιξαν σέ τίποτα, νὰ πρέπει νὰ φορέσουμε τό στενό καπέλο τοῦ νεορομαντισμοῦ καὶ τοῦ νεοσυμβολισμοῦ. Κι ἔπειτα ὑπάρχει ἓνα ζήτημα συνέπειας: Τί θὰ κάνουμε μέ τίς ἄλλες ποιητικές γενιές, τοῦ '30 π.χ., τὴν πρώτη μεταπολεμική, τὴ δεύτερη καὶ λοιπές; Θὰ φορέσουμε καὶ σ' αὐτές ἀνάλογο κάλυμμα; Τό οὐσιῶδες πάντως πλὴν αὐτῶν τῶν ὄρων εἶναι, πέρα ἀπὸ ἄλλα, ὁ περιοριστικός χαρακτήρας τους. Καὶ μιά καὶ τό φέρνει ἡ κουβέντα, θὰ ἤθελα νὰ πῶ ὅτι, ἀναφορικά μέ τοὺς ποιητές τοῦ '20, ἂν καὶ κάπως φαρδύτερος, δέν παύει ὡστόσο νὰ παρουσιάζει ἀναλογίες καπελώματος καὶ ὁ παρεμφερῆς ὅρος τοῦ «μετασυμβολισμοῦ».

Οἱ ὅροι, λέμε, εἶναι ἀπαραίτητοι γιὰ συστηματικούς λόγους, γιὰ νὰ μπορούμε νὰ συνηνοοῦμαστε. Πράγματι, ὁμως στή συγκεκριμένη περίπτωση ἔχουμε τόν ὅρο «ποιητές τοῦ '20» ἢ «γενιά τοῦ '20», πού εἶναι ἐπαρκεῖς, δέν εἶναι ἀναντίστοιχοι πρὸς τό ἀντικείμενό τους οὔτε περιοριστικοί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ὄχι τό «ἀπτό», ἀλλά «τό ἀπτό γεγονός».